

REVITALIZACIJA LOKALNE DEMOKRACIJE – NOVI OBLICI POLITIČKE PARTICIPACIJE

Ana-Mari Bošnjak

Uvod

Lokalna samouprava sa svojim velikim spremištem neposrednog utjecaja njenih građana neizbježno se secira kao demokratska institucija. U prilog tome govori Millova definicija lokalne samouprave kao “škole demokracije” (Mill, 1989), nebrojeno puta interpretirana. John Dewey slikovito kaže “demokracija se mora početi kod kuće, a njena kuća je lokalna zajednica” (Dewey, 2008: 368). S gotovo jednakim zanosom opisuje je Barber koji smatra da je “malo toga krivo s liberalnim institucijama što doza jake participacije i reaktiviranog građanstva ne može izliječiti” (Barber, 1984, xix). Za njih simbiotski odnos uključuje obligatorni mutualizam jer lokalne jedinice pridonose odgoju demokratske svijesti građana,

“...prije svega stupnjem u kojem promiču opći duhovni napredak zajednice u pameti, u kreposti i u praktičnoj djelatnosti i djelotvornosti. A zatim i stupnjem savršenosti kojom unapređuju već postojeće stanje moralnih, intelektualnih i praktičnih vrijednosti kako bi imale veći utjecaj na javne poslove” (Mill, 1989: 22).

Drugi argument za lokalnu demokraciju je sprječavanje antidemokratskih težnji centralizirane moći (Dryzek, 1990) te naposljetku, kvalitetnija participacija od demokracije na nacionalnoj razini “jer je zasnovana na bliskosti unutar lokalnog društva i povezanosti između njegovih članova” (Ravlić, 2017: 219).

“Nije teško pokazati da je idealno najbolji oblik vladavine onaj, u kojemu suverenitet, ili vrhovna kontrolna vlast, u konačnoj instanci pripada cijeloj zajednici; u kojoj svaki građanin, ne samo svojim glasom vrši tu vrhovnu suverenu vlast nego je, barem ponekad, pozvan da stvarno sudjeluje u vlasti osobnim obavljanjem neke javne funkcije na lokalnom ili općem nivou” (Mill, 1989: 34).

Na Millovu tragu političku participaciju definiramo kao aktivnost kojom se nastoji utjecati na političko donošenje odluka na državnoj i podržavnim razinama vlasti. Prema Kerstingu (2015) novi i tradicionalni oblici političke participacije se mogu razvrstati u četiri različite političke sfere: sudjelovanje u predstavničkoj demokraciji, sudjelovanje u izravnoj demokraciji, deliberativno sudjelovanje i demonstrativno sudjelovanje. Zbijeni u dvije ključne komponente lokalne vlasti, posredničku od koje su izgrađene institucije izabranih organa i konvencionalne oblike neposrednog sudjelovanja građana propituju se u vremenu najznačajnije političke i institucionalne krize demokracije. Dodatni je pritisak što je na eksperimentima s lokalnom demokracijom uteg borbe za jedinice lokalne samouprave koje gube svoju relevantnost i zaboravljaju lokalne dimenzije u lokalnoj politici; stoga se na sve što lokalna demokracija ponudi gleda kao kakvu takvu šansu za obnovu (Ravlić, 2017).

Kriza lokalne demokracije

Predstavnička demokracija, iako uzdrmana sve manjom brojčanom potporom, i dalje je dominantni oblik liberalne i lokalne demokracije. Njene ključne institucije proživljavaju teške dane na svim razinama, uz nedovoljnu znanstvenu pažnju na važnosti varijacija. Sličnost predstavničkih tijela trebala bi stati na istosti konstitucije i istim demokratskim principima jer jasne su njihove razlike u lokalnim jedinicama od onih u nacionalnim po “strukturnim, procesnim i sadržajnim obilježjima te političkom i društvenom utjecaju i važnosti” (Kasapović, 2004: 61). Međutim, lokalna predstavnička tijela su stekla neslavan status “mehaničkih odraza nacionalne arene odlučivanja” (Kasapović, 2004: 61), iako svi problemi nemaju zajednički nazivnik središnjih problema, te brojni problemi zbog učestalosti zahtjeva traže odluku lokaliziranu u mjestu. Pedanterija “parlamentarizacije” lokalne politike (Kasapović, 2004: 66) otežava distingviranost i cementira sve nižu izlaznost na lokalne izbore.

Za održavanje demokracije zdravom posebno važnu ulogu imaju političke stranke jer “...pomažu organiziranju suprotstavljenih snaga u priznate grupe, stimulirajući javnu kritiku i raspravu te potičući uključivanje članova u procesu odlučivanja” (Ravlić, 2011: 90). To se pokazalo problematičnim dok se kriza produbljuje, a upravo stranke postaju pokretna meta sve češćih kritičkih nasrtaja. Njihove društvene funkcije, poput izbora nositelja političkih i javnih funkcija, s krizom birokracije i bujanjem novog javnog menadžmenta, reduciraju se. Demokratsko slabljenje posredničke uloge stranaka neizbježno prate optužbe da su slabo ukorijenjene u zajednicu te infatigabilne u tvorbi političkih elita koje grade klijentelizam i korupciju. “Oligarhijske stranke

postale su strojevi za iskristaliziranje lokalnog kao privatnog posjeda, a njihova je predstavnička funkcija zamirala... veću važnost ima stranačka stega nego argumentirana rasprava” (Ravlić, 2011: 91). Stoga ne iznenađuje da je izlaznost na lokalne izbore uočljivo manja nego na one nacionalne, osim ako nije riječ o “kritičnim lokalnim izborima” (Kasapović, 2004: 64) potaknutim nekim događajem ili konfliktom (izuzev Francuske).

Bilo bi nepromišljeno zanemariti oprečno stajalište da “političko ponašanje birača u lokalnim izborima nije isključivo, pa ni primarno, određeno stranačkom identifikacijom nego je uvjetovano i problemskom orijentacijom i kandidatskim preferencijama birača ... Personifikacija podnacionalnih izbora očituje se i u njihovoj prezidencijalizaciji” (Kasapović, 2004: 68). Nepovjerenje u političke stranke razlog je više za pribjegavanje neposrednom izboru načelnika i personifikaciji lokalne vlasti. Personalizacija se implicira kroz nestranačke kandidate i selekcijske procese kandidata u strankama. Wattenbergovo (1987) istraživanje k tome sugerira da trećina glasača ništa ne zna o pojedinim političarima, ali unatoč tome imaju jake osjećaje prema njima, a stavovi prema kandidatima su se pokazali kao prediktivno učinkoviti.

“Nametanje jakih lidera krhkoj lokalnoj demokraciji” (Zlokapa, 2009: 49) povećava na još mnogo načina mogućnosti njenog erodiranja: “Jak i odlučan lider podržan od neke dobro organizirane grupe istomišljenika može da se nametne skupštini, podčini upravu, zanemari pravila i zavede osobnu vladavinu” (Zlokapa, 2009: 49). Oni često prilagođavaju svoje stavove biračkoj bazi, što daje podlogu oživljavanju populizma. Populizam kao personalizirana politika koja, dajući narodu, koji je prije svega nediferencirani narod, samo onoliko koliko želi čuti, mutacija je predstavničke demokracije.

U svom proslavljenom dijelu *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* Barber (1984: xvii) sažima: “...demokracija može preživjeti samo kao jaka demokracija, koju ne čuvaju veliki vođe nego kompetentni, odgovorni građani. Učinkovite diktature trebaju velike vođe. Učinkovite demokracije trebaju velike građane.”

Da bi demokracija bila “punokrvan” pojam, potrebna je šira participacija građana, koja se formulira kroz različite pravne postavke. Pojavni oblici imaju manju znanstvenu i društvenu pažnju nego institucije predstavničke demokracije te se tematiziraju kao komplementatori predstavničkoj demokraciji. Referendum i građanska inicijativa kao najimplementiraniji oblici ilustriraju iskustva političke participacije na lokalnoj razini. Lokalni referendum popularnost duguje nacionalnom pandanu, a može biti obligatorni (Švicarska, Austrija, Poljska, Češka, Mađarska, Italija, UK) i fakultativni te pravno obvezu-

jući (Švicarska, Njemačka, Slovenija, Češka i Poljska te Francuska, Lihtenštajn i Slovačka) ili konzultativni (Kersting, 2015: 328). Njegovi nedostaci su uglavnom organizacijske i financijske prirode, uz bogate empirijske nalaze propitivanja političke kompetentnosti građana, zlouporabe referenduma i “tiranije manjine” ili instrumentalizacije od strane predstavničkih institucija koje odbijaju donositi nepopularne odluke krijući se iza “pomoći javnosti u odlučivanju”. U pravilu je riječ o slabijem odazivu nego na lokalne izbore. Gornja brojčana granica građanske inicijative je podrška od oko 15% reprezentativnog stanovništva lokalne jedinice da bi imala pravni učinak (Koprić, Manojlović, 2013: 14). Instrument su s neposrednim učinkom na dnevni red i širenje kruga aktera u policy ciklusu.

Ozbiljne teorijske kritike prate i deliberativnu demokraciju (Mouffe, 2005). Kao slabost se ističe slaba institucionalizacija, gdje su njeni oblici za zakonodavca nerijetko zbirna formulacija “i drugi oblici političke participacije koji nisu zabranjeni zakonom”. Za jačanje nekonvencionalnih oblika lokalne demokracije neophodna su drugačija zakonska rješenja. Međutim, kao “kontaktni” oblici demokracije stavljeni su na čekanje za vrijeme pandemije i izolacije demokracije.

Činjenica je da je globalna zabrinutost za zdravlje demokracije iznimno pojačana u vremenu kad su na vrh agende čovječanstva došle zarazne bolesti i popratne mjere zaštite. Demokratska prilagodljivost postala je najpoželjnija vrlina. Improvizacija je pokazala da je demokracija u izolaciji histerična, da ne umije preduhitriti te da olako postaje “robusna carstva straha”. U okolnostima koje podrazumijevaju diskrecijsku moć i izvanzakonske odluke vlasti, nisu proporcionalno povećale transparentnost i sudjelovanje građana u procesu kreiranja politika. Demokratska prilagodljivost trebala je doskočiti oblicima političke participacije koji se temelje na socijalnom nedistanciranju. E-demokracija, koja se učinila kao moguće rješenje, nije bila spremna. Njen razvoj je uglavnom usmjeren na ciljeve političkih stranaka, a ne na neposredno sudjelovanje građana. E-agore su se implementirale tek u najrazvijenijim lokalnim jedinicama poput onih u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Druga je bojazan da takva participacija okuplja samo istomišljenike na internetskim forumima te je zbog svoje dostupnosti i brzine zapravo kočnica racionalnom donošenju odluka (Barber, 2003). Nadalje, dok struktura interneta odgovara pluralističkim zahtjevima za jednakim mogućnostima sudjelovanja te nudi participaciju izoliranim građanima, ona stvara i nove isključene građane. Unatoč tome, isključiti e-demokraciju kao revitalizatora reprezentativne demokracije nemoguće je otkako digitalna sfera oblikuje društvene interakcije, te posljedično, prosvjede, angažmane i druge implikacije na svijet politič-

kog. Postavlja se pitanje tko su ostali nezaobilazni revitalizatori i sinonimi za demokraciju?

Mogućnosti demokratske revitalizacije lokalne zajednice

Dijeleći države po oblicima političke participacije John (2001) će razlikovati tri grupe zemalja: anglosaksonske zemlje koje legitimitet uključivanja daju privatnom sektoru, socijalne države sjeverne Europe plus Njemačka, Nizozemska i Sjeverna Italija određene kolektivnim odredbama, institucionaliziranim sudjelovanjem proizvođača i sa snažnim društvenim kapitalom te važnom ulogom udruga i visokim povjerenjem u vladu. Naposljetku tu su zemlje Južne Europe koje nemaju razvijenu socijalnu državu, u kojima stranke i pokroviteljstvo dominiraju sudjelovanjem i gdje postoji visok stupanj nepovjerenja prema vlasti pa je posljedično i provedba politike teška. Njegovu podjelu potrebno je dopuniti demokratskim inovacijama ovih grupa država. John navodi egzemplare: skupština Stirlinga s porotama građana, fokusnim grupama, građanskim panelima i konzultacijama; promijenjeni oblici izvršnog vodstva i općinskih savjeta u danskoj komuni te uvođenje porota građana usmjerenih ka javnim politikama kao oblik demokratske revitalizacije Njemačke. Na jugu Europe politika je ostala stvar lokalne elite, uz iznimku zahtjeva za konzultacije i sudjelovanje u nekim inicijativama EU te pozitivan primjer sudjelovanja građana putem interneta (John, 2001).*

Novi svjetski trendovi u političkoj participaciji pojavili su se 1990.-ih godina kao odgovor na lociranu krizu demokracije. Reforma je značila “jačanje postojeće reprezentativne demokracije, širenje koncepta predstavljanja,

* Jug Europe, preciznije Italija, bio je predmet istraživanja Roberta Putnama (2003) koji u potrazi za odgovorom na pitanje *kako demokraciju učiniti djelotvornom* potvrđuje vremenski trajne prostorne razlike u institucionalnoj djelotvornosti s jasno vidljivom razlikovnom granicom sjevera i juga. Putnam je odgovore na ove razlike pronašao u konceptualnoj inovaciji nazvanoj *socijalni kapital* koji je u prošlom stoljeću bio pomoćni pojam i sredstvo povećanja solidarnosti u lokalnoj zajednici te se nerijetko uzimao u obzir u urbanom planiranju. U Putnamovoj jednadžbi po kojoj je kombinacija visokog stupnja socijalnog kapitala koji povezuje i niskog stupnja kapitala koji premošćuje izjednačena sa Bosnom i Hercegovinom i egzekutor demokraciji, demokratizacija lokalnog sustava podrazumijevala bi socijalno povjerenje. Ovdje se ne radi o političkom povjerenju, ili, kako ga je Norris razvrstala o povjerenju u političku zajednicu, načela, učinkovitost i institucije režima te političke aktere (Norris, 1999). Iako povjerenje u političku zajednicu i demokraciju čine uvijek važan kohezivni faktor svake zajednice čije su rezerve važne kada demokratski režim ne funkcionira, kod socijalnog povjerenja se radi o “uvjerenju da će se drugi svojim djelovanjem ili nedjelovanjem suzdržati od toga da mi nanose štetu te da će, kada je to moguće, pridonijeti mom blagostanju” (Offe, 1999: 47).

potrošačke demokracije te dodavanje izravnih i participativnih ideja” (Ringeling et al., 2012: 76). Ti participativni oblici imaju dvostruku ulogu “interne vitalnosti i eksterne zaštite od centralne vlasti” (Parry, Anderson, 1972: 289).

Jačanje reprezentativne demokracije započelo je eksperimentima s jakim gradonačelnikom. Stihijsko preusmjerenje na neposredno biranog načelnika koje se kolosalno iz Bavorske proširilo na Veliku Britaniju, Italiju i ostatak Europe stvorilo je novi establišment političara koji konkuriraju za utjecaj i resurse u Europi. Neposredan izbor načelnika uskoro je postao institucionalna inovacija u više od dvije trećine Europe. Izomorfizam je rezultat sličnih odgovora na paralelne pritiske te učenja iskustava jakih gradonačelnika uslijed transnacionalne suradnje (Magnier, 2006).^{*} S još većim zanosom je uvezen u zemlje bivše Jugoslavije tumačeći se kao panaceja za sve defekte demokracije.

Slično je prošao i eksperiment s novim oblicima političke participacije. Oni su podrazumijevali deliberativni zaokret, “koji se temelji na širokom uključivanju zainteresiranih subjekata” (Musa, 2011: 118) i uglavnom su se provodili na lokalnoj razini (Kersting, 2015: 319). Na dizajnu “javnost u malom” je osmišljen model participativnog budžetiranja u brazilskom gradu Potro Alegrea, kojim građani aktivno sudjeluju u procesu stvaranja proračuna. Usvojen je u još 250 brazilskih općina. Do 2000. godine je provedeno svega šest pokusa s participativnim budžetiranjem u Europi, a ta je brojka premašila 100 za osam godina, što je rezultiralo raznolikim rezultatima eksperimenta (v. Sintomer et al., 2008: 164). Slične prakse su provedene u Indiji i SAD.

Građanske porote američki su izum koji se devedesetih godina prošloga stoljeća širi ponajprije anglosaksonskim svijetom. Jednako kao i ostali već klasični oblici “mini-javnosti”, sudionici su stratificirani uzorak koji u dva do pet susreta deliberiraju o danim pitanjima od javnog interesa. Prema Smithu njegove modifikacije su Vijeće građana i njemačka inačica nazvana planerske sekcije koja poprima značajne strukturne razlike (Smith, 2008: 29). Primjer ostalih eksperimentalnih oblika su konsenzusne konferencije i deliberativna ispitivanja javnog mnijenja. Najpoznatije deliberativno ispitivanje javnog mnijenja je projekt “Europa budućnosti” koja je okupila preko 300 građana svih država članica EU koji su slušali izlaganja znanstvenika i u manjim skupinama raspravljali o zajedničkoj predmetnoj problematici, s tim

^{*} Središnji akteri lokalnog miljea, prema istraživanju Baldersheima i sur. (2003), daju dinamiku procesu europskih integracija. Tako gradonačelnici Barcelone, Londona i Münchena zaobilaze nacionalnu razinu i postaju značajne lobističke figure na briselskim koridorima.

da nisu morali doći do prijedloga, ali su kroz upitnike pristupali mjerenju stavova prije i poslije sudjelovanja u ovom projektu. Danske konsenzusne konferencije također podrazumijevaju učenje građana i rasprave o nekom političkom problemu te drže korak sa znanstvenim i tehnološkim dostignućima. Oba eksperimenta naglasak stavljaju na lokalno znanje kao značajan čimbenik u kreiranju javnih politika, poput zaštite okoliša, obrazovne politike, poljoprivredne politike i sl. S njihovim nedostacima tek se trebamo suočiti. Primjerice, istraživanje Conovera i suradnika (2002) upućuje na to da u institucionalnim aranžmanima deliberativne demokratije često manjka jednakosti sudionika, uočavajući da postoji značajna tendencija isključivanja starijih ljudi i žena. Deliberativne prakse traže ustavnu garanciju i institucionalne mehanizme kojim će inicijative postati obvezne te olakšati prevagu snazi boljeg argumenta.

Neosporno je da su navedeni institucionalni aranžmani dio strategije današnjice u borbi za demokraciju. Pored institucija koje pokazuju kvalitete deliberacije i ojačanog modela zastupljenosti, izravna ili participativna demokracija teorijski se elaborira kao istinska samouprava građana. Izravna demokracija podrazumijeva prije svega referendum koji “pokrenut građanskom inicijativom daju moć odlučivanja građanima izvan političkog kartela” (Ravlić, 2011: 92-93). Referendum na važnosti dobiva uslijed krize predstavničke demokratije te demokratizacije i konsolidacije novih demokracija. Pogoduje mu i novi fokus na proporcionalnosti nadzora i zahtjevima za transparentnosti građana koji “paze na to što čine njihove vlade” (Bowler et al., 2007: 360). Međutim, on se prije svega razumijeva kao lakmus papir kvalitete demokratije koji je dopuna njenim predstavničkim oblicima. Švicarska je pogodan primjer za testiranje, u kojoj Kaufman i suradnici (2010) uspješnost kantonalnih javnih politika dovode u vezu s referendumom. Konkretni podaci upućuju na to da je sudjelovanje građana u kreiranju financijskih rješenja povećalo gospodarsku dobit za 15%, a sudjelovanje u javnom proračunu smanjilo javni dug, potrošnju po stanovniku i dovelo do nižih komunalnih usluga (Kaufman et al., 2010: 79). Zaključno, pored demokratske i upravljačke korisnosti, ovakve prakse političke participacije bile su prijeka potreba “umornim lokalnim samoupravama” da se domisle i reorganiziraju (John, 2001: 166).

Lokalna demokracija u Bosni i Hercegovini

Na bosanskohercegovačkom institucionalnom poligonu slomom socijalističkog sustava uvode se nove robusne institucije koje pokazuju kvazidemokratske manire unatoč tomu što su institucionalno i organizacijski nastojale opo-

našati razvijene zapadnoeuropske zemlje. Iako je izgledalo “prirodno da se demokracija najlakše začne i ojača u malim zajednicama kao što su općine, obnova demokracije je u lokalnim jedinicama tekla jednako sporo i tegobno kao i u širim teritorijalnim sistemima ... izvršena je zamjena institucija – ali s tim nije automatski došlo do promjene u sadržaju i načinu njihova rada” (Zlokapa et al., 2004: 11). Lokalna razina je imala dodatni problem s višim razinama vlasti naviknutim na prekomjerno središnje planiranje i ostavljanje minimalnog prostora za lokalnu autonomiju (Bennett, 1993: 43).

Normativno, BiH ima značajke participativne demokracije. Zakonski su zajamčeni oblici sudjelovanja građana u lokalnoj samoupravi putem referenduma, mjesnog zbora građana, građanske inicijative, podnošenja prijedloga preko nevladinih organizacija i udruženja građana, kao i drugi oblici neposrednog sudjelovanja (Članak 43. Zakona o principima lokalne samouprave FBiH), odnosno referenduma, zbora građana, građanske inicijative, mjesne zajednice, sati građana u skupštinama i drugih oblika sudjelovanja, u skladu sa Zakonom o lokalnoj samoupravi Republike Srpske (članak 106.). Ovi oblici su trebali nadići uključivanje građana samo kroz lokalne izbore. Naglasak je bio na njihovom sudjelovanju u kreiranju lokalnih javnih politika.

Presudna blizina građana lokalnim politikama ostala je neiskorišten prostor zbog nekorištenja posebnih oblika demokracije koji su ostali u embrionalnom obliku. Lokalni referendum je rijetka praksa, stoga i rijetka istraživačka meta.* Iako je ovaj oblik “ostvarivanja suverenosti” stereotipno predstavljen kao najrašireniji, drugačije je akceptiran u lokalnoj stvarnosti: više je izraz kriznih situacija nego dio participativne kulture (Rešetar, 2014: 716-717). U Bosni i Hercegovini dodatno ga iscrpljuje nepostojanje Zakona o referendumu.

* Prema članku 44. Zakona o principima lokalne samouprave u FBiH, predmetno-sadržajni okvir referenduma je odlučivanje o prijedlozima promjene statuta te općeg akta i drugim pitanjima iz nadležnosti lokalnih jedinica određenih zakonom i statutom, s tim da je referendumska odluka obvezatna za članove lokalnog vijeća (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 49/06). Zakon o lokalnoj samoupravi RS u članku 106. imenuje referendum kao oblik neposrednog sudjelovanja građana, a u sljedećem članku navodi pitanja o kojima građani odlučuju. Članak 107. Zakona o lokalnoj samoupravi u RS navodi “1) Građani neposredno sudjelujući u lokalnoj samoupravi odlučuju o: 1) izgradnji objekata komunalne infrastrukture, načinu osiguravanja finansijskih sredstava za izgradnju tih objekata, kao i o načinu korištenja i upravljanja tim objektima, 2) pokretanju inicijative za donošenje i izmjenu propisa i općih akata iz nadležnosti jedinice lokalne samouprave, 3) upućivanju preporuka i prigovora na rad organa jedinice lokalne samouprave, 4) pokretanju inicijative za teritorijalnu promjenu, u skladu sa zakonom, i 5) o drugim pitanjima utvrđenim statutom jedinice lokalne samouprave” (Sl. glasnik RS, br. 97/2016 i 36/2019).

Mjesne samouprave predstavljaju poseban oblik deliberativne demokracije i decentralizacije općinske vlasti, ali i povijesnog naslijeđa država bivše Jugoslavije. Ustav SFRJ iz 1963. godine uveo je mjesnu zajednicu, da bi je, deset godina poslije, proglasio obaveznom ustavnom formom. Egzistirala je kao pravna osoba, sa savjetom mjesne zajednice i predstavničkim tijelom čiji su sastav birali građani i imenovali radnici javnih poduzeća. S okrupnjivanjem lokalnih jedinica mjesne zajednice dobivaju na značaju. Međutim, slabljenjem odaziva građana i njegovom instrumentalizacijom smanjuje se utjecaj ovog oblika sudjelovanja u odlučivanju lokalnih jedinica. Jednaki trendovi pratit će mjesnu zajednicu i u postdejtonskoj arhitekturi lokalne samouprave. Unatoč potenciranju decentralizacije od Vijeća Europe i EU, sve mjesne zajednice u lokalnim jedinicama bivše Jugoslavije pretrpjele su gubljenje kompetencija i imovine (Jusić, 2014: 21). Mjesne zajednice nemaju upravljačke funkcije, njima se upravlja odozgo i često su bez pravnog statusa i potrebne infrastrukture, stoga je mjesna samouprava prijeporan oblik participacije koji nema mogućnosti mijenjati lice lokalne demokracije. Drugi institucionalizirani oblici participacije građana pojavljuju se u zanemarljivom uzorku.

Lokalni izbori su se stoga etablirali kao primarni izraz lokalne demokracije. Budući da su ih pratila konfliktna stanja, uživali su velik postotak potpore (do 87%). Refleks su općih izbora. Projekcija općih političkih predodžbi i jednoobraznosti vidljiva je po jednakom postotku izlaznosti birača kao i za opće izbore, ali i po pobjedničkim strankama.* I dok je u velikom broju lokalnih sustava stranački sustav sazrio do te mjere da je prezreo, u Bosni i Hercegovini nema naznaka fenomenu “propadanja stranaka”.

Kako bi se napravio odmak od stranačke identifikacije, pristupilo se neposrednom izboru načelnika općina 2004. godine. Najvažnija institucionalna promjena u bosansko-hercegovačkom lokalnom sustavu značila je za društva čija je demokracija u krizi, a koji nisu privrženi demokraciji kao idealu,** skupljanje rezervi legitimnosti političkom sustavu kada nije učinkovit. U složenim okolnostima proces institucionalne promjene posljedica je pažnje koja se pridaje potencijalnim gubitcima ispred potencijalnih dobitaka i de-gradacije demokracije s jasnim uvidom u buduću štetu (Ostrom, 2006: 237).

* Broj zastupnika u općinskom predstavničkom tijelu ovisio je o broju registriranih birača. Jedinice s manje od 8000 glasača imale su od 11 do 17 članova vijeća / skupštine, za općine od osam do dvanaest tisuća glasača bilo je predviđeno 17 do 20 zastupnika i naposljetku za one preko dvadeset tisuća glasača od 25 do 31 lokalni predstavnik (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 49/06; Službeni glasnik RS, br. 36/2019).

** Istraživanje Berte Šalaja (2010) pokazalo je da toliko slabe podrške demokraciji (29%) nema nigdje u Europi.

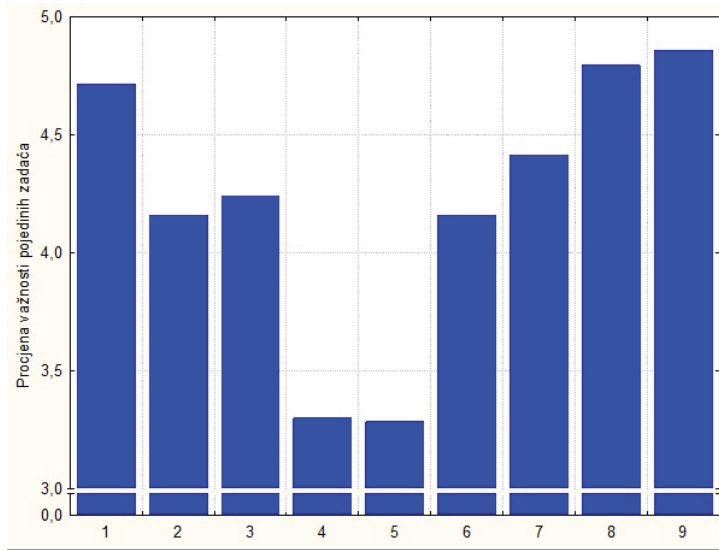
Računica s transformacijskim troškovima odnijela je stoga prevagu nad neizvjesnim koristima. Riječima Elinor Ostrom (2006: 237), takav institucionalni izbor je “proces donošenja informirane prosudbe o neizvjesnim koristima i troškovima”.

Istraživački zaokret prema načelnicima put je “od logike sustava kao cjeline ka logici sudionika” (Colebatch, 2004:70), koji je potreban kako bi se shvatio utjecaj na lokalnu demokraciju. Kritike se zasnivaju na autoritarizmu, njegovanju kulta jakog vođe, nepotizmu i politizaciji lokalnih službi. Kasapović (2004: 81) ih stoga naziva “plebiscitarnim gospodarima iznad stranaka i grupacija u vijeću i općini posebno”. Organizacija funkcija, odnosno rukovođenje općinskom upravom “koju načelnik po zakonu osniva, propisuje joj organizaciju i čak uređuje sistematizaciju radnih mjesta, uživajući u tome potpunu slobodu” (Zlokapa, 2009: 67), povećava koncentraciju načelnikove moći uz prateći niz negativnih posljedica. Nasuprot tome, postoje tumačenja personalizacije lokalne politike kao koherentnije i “manje ovisne o političkim strankama što lokalnu razinu čini učinkovitijom” (Koprić, 2018).* Pretpostavka je da kroz neposredan izbor načelnici / gradonačelnici jačaju veze s građanima i popuštaju veze sa strankama, te potenciraju svoj utjecaj u demokratizaciji lokalne samouprave (što će se kroz istraživanje stavova načelnika ispitati). Stoga u točki preokreta načelnici mogu biti politički poduzetnici koji koriste “pravne i političke resurse kako bi pružili podršku uvođenju promjena” (Sedelmeier, 2011: 11) i uče iz primjera drugih, ali i veto akteri koji kočuju stavljanje promjene na dnevni red ili slabe procese prilagodbe u lokalnoj policy areni.

U Bosni i Hercegovini se od 2004. godine načelnici biraju izravnim izborima, relativnom većinom u jednom izbornom krugu. Mandat im traje četiri godine, uz neograničenu mogućnost reizbora. Da ova promjena ima potpis europeizacije bilo je očigledno kada je 2008. godine Republika Srpska htjela od nje odustati i po uzoru na istočne susjede vratiti se modelu posrednog izbora načelnika, no pod pritiskom EU zakonski prijedlog je povučen. Zlokapa (2009) smatra da je s neposrednim izborom, uz izvršnu, gradonačelnik dobio političku ulogu te je riječ o društvenoj instituciji koja se od kolektivnog izvršnog organa prometnula u “najmoćniju figuru lokalnog društva” (Zlokapa, 2009: 58). Jačanje političke pozicije izvršne vlasti postalo je obilježje institucionalnih reformi.

* Departitizacija i pojačana participacija građana željena je posljedica transformacije lokalne vlasti. Druge namjeravane posljedice neposrednog biranja načelnika u lokalnom upravljanju su efikasniji proces donošenja odluka, bolja koordinacija lokalnih javnih službi te općenito veća efektivnost lokalne samouprave (Koprić, 2009).

Argument za institucionalno oblikovanje nositelja izvršne vlasti u lokalnom sustavu bila je demokratizacija sustava. Istraživani stavovi načelnika / gradonačelnika govore u prilog institucionalnoj reformi lokalne demokratije.*

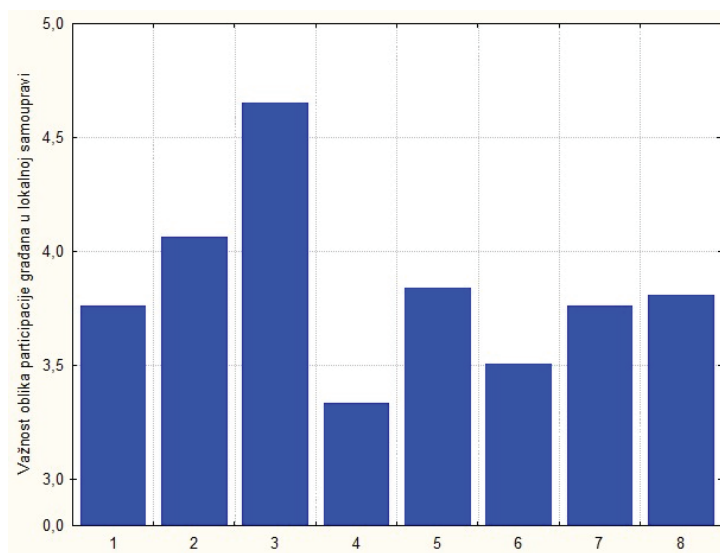
Grafikon 1.: Stavovi ispitanih načelnika / gradonačelnika o najvažnijim zadacima; 1 – predstavljanje lokalne jedinice; 2 – dnevno vođenje aktivnosti osoblja i administrativnog procesa lokalnih jedinica; 3 – suradnja s drugim općinama; 4 – promicanje programa svoje stranke; 5 – promicanje vlastite politike; 6 – jačanje lokalne autonomije; 7 – upravljanje ljudskim resursima; 8 – pomoć građanima; 9 – općinski projekti

Načelnici se ne razlikuju mnogo po stavovima o važnosti aktivnosti koje preuzimaju, iako se rezultati istraživanja bitno razlikuju od prethodnih (v. Zlokapa, 2009). Koristeći Leach i Wilson (2000) tipologiju uočena je pravilnost orijentiranosti na građane, umjesto na stranačke politike, što se čini, čak i na deklarativnoj ravni, važnim u sustavu koji opsjeda partitokracija i govori u prilog mijenjanju uloge načelnika s obzirom na način njegova izbora (Heinelt et al., 2018).

Nadalje, od osam predloženih specifičnih načina institucionalizacije lokalne demokratije, njihovu punu podršku je dobio izbor načelnika kao najvažniji

* Istraživanje stavova načelnika/gradonačelnika provedeno je u studenom 2018. i zaključeno u ožujku 2019. godine. Empirijski uzorak bilo je 140 načelnika / gradonačelnika lokalnih jedinica u sastavu Saveza općina i gradova FBiH (80 lokalnih jedinica) i Saveza općina i gradova RS (60 lokalnih jedinica). Anketa je ispunjavana online putem i ukupno su 63 načelnika / gradonačelnika odgovorila na 23 pitanja upitnika tako što su upisivali / zaokruživali odgovore, odgovarali s da/ne ili skalirali prema Likertovoj ljestvici, uz predviđen prostor za nadopunu u pitanjima.

izraz demokracije. Kako bi se procijenila važnost pojedinih oblika građanske participacije u lokalnoj samoupravi, za uzorak primijenjen je Likertov format procjenjivanja s pet stupnjeva. Pri tome je iznenađujuće velik intenzitet pojavljivanja relativno novih oblika participativne demokracije, participativnog budžetiranja i centara za građanske upite, što se može iščitati i kao podrška novim reformama.

Grafikon 2. Stavovi ispitanih načelnika / gradonačelnika o važnosti oblika neposrednog sudjelovanja građana; 1 – obvezujući referendum; 2 – mjesna samouprava; 3 – neposredan izbor načelnika; 4 – stranački aktivizam; 5 – participativni proračun; 6 – peticije; 7 – centri za građanske upite; 8 – zborovi građana

Među novim oblicima participacije građana istražuju se i njene e-forme. Europska unija je imenovala ključne usluge koje građanima EU moraju biti elektronski dostupne te mehanizme kojima bi unaprijedila e-participaciju u državama članicama. Harmonizacija bi u tom slučaju bila normativno usuglašena e-uprava koja podrazumijeva suradnju svih administrativnih razina i koja osigurava učinkovitost administrativnom okviru.*

* Kako bi pružila potporu primjeni i uključivanju građana u informacijsko-komunikacijske tehnologije, EU je financirala preko dvadeset projekata u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 2005. do 2008. godine. Njima je prethodilo uspostavljanje pravnog i strateškog okvira (v. Ćurčić et al., 2011). Vijeće ministara je usvojilo politiku razvoja informacijskog društva definirajući glavne smjernice razvoja informacijskog društva: maksimalno korištenje potencijala informacijsko-komunikacijskih tehnologija, brz pristup internetu, jačanje digitalne pismenosti, e-participacija te uspostavljanje jedinstvenog digitalnog tržišta s posebnim naglaskom na online javne usluge (Ćurčić et al., 2011).

Normativni okvir prepoznaje lokalne jedinice kao pravna lica te stoga ne postoji zakonska prepreka razvoju e-uprave i e-participacije, međutim, ne postoji ni zakonska odredba koja bi ih obvezala na ažuriranje web-stranice ni na primjenu informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Ministarstvo za upravu i lokalnu samoupravu RS nema nadležnosti nad lokalnom jedinicom u tom smislu, ali kroz horizontalna umrežavanja i projekte doprinijelo je digitalizaciji općinskih podataka. U FBiH ne postoji ekvivalent republičkim strategijama i institucijama i postoji ozbiljan zaostatak uslijed oslanjanja na rad Vijeća ministara BiH (Draganić et al., 2006).

Prema *Razvojnom indeksu e-uprave* UN-ovog istraživačkog projekta započetog 2001. godine koji mjeri e-usluge u obrazovanju, zdravstvu, radu i zapošljavanju, financijama, socijalnoj skrbi i okolišu, Bosna i Hercegovina je rangirana kao 105. država svijeta i posljednja država Europe (UN, 2018). Također, uz izuzetak Estonije, sve su države postsocijalističke tranzicije ispod europskog prosjeka, s tim da su nečlanice uglavnom u lošijoj poziciji od članica (s izuzetkom Srbije). Kao glavni razlog spominje se deficit društvenog kapitala jer “teško je logički i argumentirano opravdati investicije u javnu upravu u zemljama gdje postoji visok stupanj nepovjerenja prema javnoj upravi uopće” (Vintar, 2006: 205).

Kad promatramo samo lokalnu samoupravu “postoji zanemarivanje općinskog nivoa uprave u strateškim dokumentima za razvoj informatičkog društva i elektronske uprave u BiH, kao i da aktualna normativna rješenja za lokalnu upravu i samoupravu ne uzimaju u obzir intenzivan razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija i koncept e-uprave kao ključni razvojni trend i priliku” (Draganić et al., 2006: 56). Strategiju za razvoj lokalne uprave iz 2006. godine, koju je potpomogla međunarodna zajednica, usvojile su entitetske asocijacije gradova i općina, ali ne i entitetske vlade.

Istražujući online prisutnost općina, 13 lokalnih jedinica nema u funkciji web-stranicu, a kod manjeg dijela lokalnih jedinica ona se nalazi u prvoj fazi koju “UN e-Government Survey” definira kao prisustvo zvaničnih web-stranica

---

Analitički pregled pravnog okvira promatranog razdoblja podrazumijeva “niz zakona o elektronskom potpisu, elektronskom poslovanju i o certifikacionoj agenciji ... o arhiviranju, kao i 40-ak drugih srodnih zakonskih i podzakonskih akata. Zakoni su se uglavnom odnosili na državni nivo, uz sugestije koje su se ticale entitetskih zakona” (Ćurčić et al., 2011: 34-35) i doneseni su u suradnji s međunarodno-pravnom ekspertizom. Najvažniji zakonodavni akti bili su Zakon o komunikacijama iz 2002. godine, zatim Zakon o elektronskom potpisu i Zakon o zaštiti osobnih podataka iz 2006. godine, Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu iz 2007. godine i Zakon o elektronskom dokumentu iz 2014. godine te njihovi parnjaci u Republici Srpskoj.

koje su statične i nemaju mogućnosti interakcije s građanima, a podatci su često zastarjeli uslijed dugotrajnog neažuriranja. Lokalne jedinice prema istraživanju *Razvoja lokalne e-uprave u Bosni i Hercegovini* (Ćurčić et al., 2011) uglavnom imaju unaprijeđenu e-upravu s arhiviranim dokumentima, formularima, izvješćima, te više informacija o lokalnoj upravi. Kada se promatraju u odnosu na četiri uobičajena elementa dobrog upravljanja, odgovornost, transparentnost, interaktivnost i participaciju, degradiraju se jer pored kontekstualnih problema imaju i interna ograničenja. Primjetno je i stalno poigravanje s transparentnosti dodavanjem i brisanjem informacija. Lokalni doprinos skromnom ukupnom rezultatu etablira e-upravu i e-participaciju među najslabije opće točke u cjelokupnom kontekstu reformskog procesa. U Bosni i Hercegovini je stoga teško računati na online političke aktivnosti kao ekvivalente onima offline.

Lokalne jedinice u Bosni i Hercegovini imaju zakonski prostor da uvedu i “bilo koje druge mehanizme participativne demokracije koji nisu zabranjeni zakonom” (članak 43. Zakona o principima lokalne samouprave FBiH; članak 99. Zakona o lokalnoj samoupravi RS-a). To je bila zakonska podloga za uvođenje participativnog budžetiranja. Riječ je o procesu u kojem stanovnici određene lokalne jedinice mogu odlučivati o djelu troškova lokalnog budžeta. Zahvaljujući pilot projektu “Participativni budžet” 2017. godine, svoje projektne prijedloge mogli su uvrstiti u budžetske prioritete stanovnici Breze, Kreševa i Istočne Ilidže. Ovaj projekt je nadalje implementiran u općinama Foča, Jablanica, Kiseljak, Trnovo te Vareš.

Među nove oblike demokratskog djelovanja ubrajamo i Skupštinu građana, koja kao “mikrokozmos” lokalne jedinice uči, raspravlja i formulira moguća rješenja na zadane teme te preporuke i smjernice šalje organima vlasti. Prva takva u Bosni i Hercegovini rezultat je suradnje Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Vijeća Europe s Gradskim vijećem Grada Mostara. Kao oblik deliberativne demokracije započet u srpnju 2021. godine značio je aktivno sudjelovanje 47 građana i građanki grada Mostara i 32 preporuke podijeljene u pet tematskih cjelina.

Ovo skromno širenje participativnih praksi koje još nosi sukus eksperimentalnih inicijativa potrebno je dalje razvijati u trajne i redovite oblike sudjelovanja građana u odlučivanju. To ne isključuje i druge nove oblike kao sustavne napore za oporavljanjem zapostavljene demokracije. Oni trebaju biti polazišta za razvoj, a ne cilj sami po sebi i suprotnost predstavničkoj demokraciji.

Zaključak

Demokraciji u posljednje vrijeme ne ide, no izašla je nebrojeno puta kao pobjednik iz bitki i ratova, pa i onih svjetskih, i ne treba je olako otpisati. Ona se vježba i uči u lokalnoj jedinici, stoga se na najnižoj razini traže institucionalna rješenja koja će doprinijeti revitalizaciji demokratskog sustava. Različiti razlozi njenog erodiranja u lokalnoj jedinici, koji se mogu svesti na “nacionalizaciju” lokalnih institucija političkog predstavljanja i marginalizaciju izravne demokratije, fokalna su točka na koju je usmjeren njen oporavak, napose nakon odgovora demokratskih sustava na veliku zdravstvenu krizu. Institucionalne inovacije poput neposrednog izbora načelnika / gradonačelnika otvorile su nove rasprave o starim dilemama transformacijskih troškova koje odnose prevagu nad neizvjesnim koristima. Skupi troškovi demokratskog zaostajanja na središnju pozornicu također vraćaju izravnu demokraciju i deliberativno sudjelovanje građana, kao i građanske angažmane koji mogu funkcionirati i kad je na snazi socijalno distanciranje.

Sušтина izravnih i deliberativnih demokratskih oblika jest da građani nastoje doći do boljih političkih rješenja na lokalnoj razini i istinskih demokratskih praksi. Pri tome nije riječ o potkopavanju predstavničke demokratije, već njenom pojačavanju i jačanju pulsa lokalne demokratije. Pitanja potaknuta u prvim podnaslovima rekonstruirana su na primjeru lokalne demokratije u Bosni i Hercegovini. Kratko iskustvo s demokracijom opisivano je kroz pojmove poput zaostajanja, erodiranja, slabosti, stoga se čini da je “učionica demokratije” u Bosni i Hercegovini pred posebno važnim izazovom. Rezultati istraživanja pokazuju da je lokalna demokratija u Bosni i Hercegovini sinonim za izbornu i stranačku demokraciju, dok su deliberativni i ostali participativni oblici demokratije u embrionalnom obliku, odnosno pilot projekti. Uz potrebu njihove pomnije zakonske zaštite otvoreno je pitanje i mjesta i uloge građana u njoj. Neaktivni bosanskohercegovački građanin nuspojava je netransparentnosti općina i gradova, ali i izostanka kulture građanske dužnosti. Za nadati je se da će drugačija institucionalna rješenja značiti i pojačan interes građana za demokratske procese.

Conclusion

Democracy has not been going well lately, but it has emerged countless times as a winner from battles and wars, even world wars, and should not be written off lightly. It is practiced and learned in the local unit, so institutional solutions are sought at the lowest level that will contribute to the revitalization of the democratic system. The various reasons for its erosion in the local

unit, which can be reduced to the “nationalization” of local institutions of political representation and the marginalization of direct democracy, are the focal point of its recovery, especially after democratic systems respond to the major health crisis. Institutional innovations such as the direct election of mayors have opened up new debates about the old dilemmas of transformation costs that outweigh the uncertain benefits. The high costs of democratic backwardness on the central stage also return direct democracy and deliberative citizen participation as well as civic engagements that can function even when social distancing is in place.

The essence of direct and deliberative democratic forms is that citizens strive for better policy solutions at the local level and true democratic practices. This is not about undermining representative democracy, but its affirmation and strengthening the pulse of local democracy. The issues raised in the first subheadings are reconstructed on the example of local democracy in Bosnia and Herzegovina. The short experience with democracy is described through terms such as backwardness, erosion, weakness, so the “democracy classroom” in Bosnia and Herzegovina seems to be a particularly important challenge. The results of the research show that local democracy in Bosnia and Herzegovina is a synonym for electoral and party democracy, while deliberative and other participatory forms of democracy are in an embryonic form, i.e. pilot projects. The need for their closer legal protection opens the question of the place and role of citizens in it. An inactive citizen of Bosnia and Herzegovina is a side effect of the non-transparency of municipalities and cities, but also the lack of a culture of civic duty. It is to be hoped that different institutional solutions will also mean an increased interest of citizens in democratic processes.

Literatura

- Baldersheim, Harald; Illner, Michael; Wollmann, Hellmut (eds) (2003) *Local Democracy in Post-Communist Europe*. Opladen: Leske&Budrich.
- Barber, Benjamin R. (1984) *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
- Barber, Benjamin R. (2003) *Strong democracy. Participatory politics for a new age* (20th Anniversary Edition ed.). London: University of California Press.
- Bennett, Robert J. (1993) *Local Government in the New Europe*. London: Belhaven Press.
- Bennett, Robert J. (2002) Decentralizacija, lokalna vlada i tržište. U: Damjanović, Mijat (ur.) *Beograd: Magna agenda*, 199-218.
- Bowler, Shaun; Donovan, Todd; Karp, Jeffrey A. (2007) Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies. *Political Research Quarterly* 60(3), 351-362.
- Colebatch, Hal K. (2004) *Policy*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Ćurčić, Fuad; Silajdžić, Vedad; Jusić, Mirna; Hodžić, Sanela (2011) *Razvoj lokalne e-uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Mediacentar.
- Dewey, John (2008) *The Public and Its Problems*. In Boydston, Jo Ann (ed.) *The Later Works of John Dewey, Volume 2, 1925–1953: 1925–1927, Essays, Reviews, Miscellany, and The Public and Its Problems (Volume 2)*. SIU Press, 235-372.
- Draganić, Aleksandar; Radulović, Brankica; Srkalović, Elmir; Šero, Fadil; Stojanović, Igor; Marković, Ljubiša; Krajišnik, Milenko; Karapetrović, Ranko; Pucar, Stevo; Miović, Zdravko; Zlokapa, Zdravko; Varunek, Željko (2006) *Strategija razvoja lokalne samouprave u BiH*. Banja Luka: Razvojna agencija EDA Banja Luka. Dostupno na: <https://edabl.org/pub/edasr/Strategija%20razvoja%20lokalne%20samouprave%20u%20BiH.pdf>, pristupljeno 16. 1. 2018.
- Dryzek, John (1990) *Discursive Democracy: Politics, Policy, and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heinelt, Hubert; Magnier, Annick; Cabria, Marcello; Reynaert, Herwig (eds) (2018) *Political Leaders and Changing Local Democracy. Governance and Public Management*, Palgrave MacMilan.
- John, Peter (2001) *Local governance in Western Europe*. London: SAGE Publications.
- Johnston Conover, Pamela; Searing, Donald D.; Crewe, Iwor M. (2002) The Deliberative Potential of Political Discussion. *British Journal of Political Science* 32(1), 21-62.

- Jusić, Mirna (2014) Mjesne zajednice u Bosni i Hercegovini: Izazovi i perspektive institucionalnog razvoja. Sarajevo: Centar za društvena istraživanja Analitika.
- Kasapović, Mirjana (2004) Lokalno izborno pravo u Hrvatskoj u komparativnoj perspektivi. U Kasapović, Mirjana; Petak, Zdravko; Lalić, Dražen, Lokalna politika u Hrvatskoj. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Kaufman, Bruno; Büchi, Rolf; Braun, Nadja (2010) The IRI Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and Beyond. Köniz: Ast & Jacob, Vetsch AG.
- Kersting, Norbert (2015) Local Political Participation in Europe: Elections and Referendums. HKJU – CCPA 15(2), 319-334.
- Koprić, Ivan (2009) Neposredno birani načelnici: institucionalno oblikovanje, tradicija i kultura javnog sektora. Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju 5(1), 399-416.
- Koprić, Ivan (2018) Suvremeni trendovi u razvoju lokalne samouprave i hrvatska lokalna i regionalna samouprava. U Koprić, Ivan (ur.) Europeizacija hrvatske lokalne samouprave: dva desetljeća primjene standarda Europske povelje o lokalnoj samoupravi. Zagreb: Institut za javnu upravu, 1-56.
- Koprić, Ivan; Manojlović, Romea (2013) Participacija građana u lokalnoj samoupravi – nova hrvatska pravna regulacija i neka komparativna iskustva. U Davitkovski, Borče (ur.) Četvrti Skopsko-zagrebački pravni kolokvij: Zbornik radova. Skopje: Pravni fakultet, 9-35.
- Leach, Stephen; Wilson, David (2000) Local Political Leadership. Bristol: The Policy Press.
- Magnier, Annick (2006) Strong Mayors? On Direct Election and Political Entrepreneurship. In Bäck, Henry; Heinelt, Hubert; Magnier, Annick (ed.) The European Mayor. Political Leaders in the Changing Context of Local Democracy. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 353-376.
- Mill, John Stuart (1989) Izabrani politički spisi. Zagreb: Informator – Fakultet političkih nauka.
- Mouffe, Chantal (2005) On The Political. London – New York: Routledge.
- Musa, Anamarija (2011) Lokalna samouprava u kontekstu europskih integracija: trendovi i izazovi. U Kregar, Josip; Đulabić, Vedran; Gardašević, Đorđe; Musa, Anamarija; Ravlić, Slaven; Rogić Lugarić, Tereza (ur.) Decentralizacija. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 107-134.
- Norris, Pippa (1999) The Growth of Critical Citizens? In Norris, Pippa (ed.) Critical Citizens: Global Support for Democratic Government. Oxford: Oxford University Press, 1-28.
- Offe, Claus (1999) How can we trust our fellow citizens? In Warren, Mark E. (ed.) Democracy and Trust. Cambridge: Cambridge University Press, 42-88.

- Ostrom, Elinor (2006) Upravljanje zajedničkim dobrima. Evolucija institucija za kolektivno djelovanje. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Parry, Geraint; Anderson, Bryce (1972) Participation in Politics. Manchester: Manchester University Press.
- Putnam, Robert D. (2003) Kako demokraciju učiniti djelotvornom. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Ravlić, Slaven (2011). Lokalna demokracija, u: Kregar, Josip; Đulabić, Vedran; Gardašević, Đorđe; Musa, Anamarija; Ravlić, Slaven; Rogić Lugić, Tereza (ur.) Decentralizacija. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 85-106.
- Ravlić, Slaven (2017) Liberalna demokracija. Zagreb: Plejada.
- Rešetar, Vojko (2014) Lokalni referendum kao institucionalni mehanizam participacije građana u Hrvatskoj. HKJU – CCPA 14(3), 703-730.
- Ringeling, Arthur; Daemen, Harry; Schaap, Linze (2012) The Dynamics of Democratic Learning. In Schaap, Linze; Daemen, Harry (ur.) Renewal in European Local Democracies. Wiesbaden: Springer VS.
- Sedelmeier, Ulrich (2011) Europeanisation in new member and candidate states. Living Reviews in European Governance 6(1). Dostupno na: <http://www.livingreviews.org/lreg-2011-1>, pristupljeno 10. 8. 2018.
- Sintomer, Yves; Herzberg, Carsten; Röcke, Anja (2008) Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Challenges. International Journal of Urban and Regional Research 32(1), 164-178.
- Smith, Anthony D. (2008) The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic. Malden, MA: Blackwel.
- Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 49/06.
- Službeni glasnik Republike Srpske, br. 97/2016 i 36/2019.
- Šalaj, Berto (2010) Socijalno i političko povjerenje u BiH. Političke analize 4(1), 11-15.
- UN (2018) United Nations E-government Survey 2018. New York: UN, Department of Economic and Social Affairs. Dostupno na: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf, pristupljeno 10. 8. 2018.
- Vintar, Mirko (2006) The Development of E-government in Central and Eastern Europe. Information Polity – International Journal of Government and Democracy in the Information Age 11(3–4), 183-288.
- Wattenberg, Martin P. (1987) The hollow realignment: Partisan change in a candidate-centered era. Public Opinion Quarterly 51, 58-74.
- Zlokapa, Zdravko (ur.) (2009) Načelnik i lokalna samouprava. Banja Luka: CCI
- Zlokapa, Zdravko et al. (2004) Politički aspekti strategije decentralizacije, Lokalna samouprava 2(5).